

УДК 908 (477.54) "1914/1920"

В.Ю. Кисиленко

РОЗВИТОК СЛОБОДИ БЕЗЛЮДІВКА У 1914-1920 рр.

У статті відображені раніше невідомі факти з історії селища Безлюдівка Харківського району протягом 1914-1920 років, які стосуються економіки, культури, релігії, освіти та демографії цього поселення.

Ключові слова: слобода, Стара Безлюдівка, Нова Безлюдівка, більшовики.

В статье отражены ранее неизвестные факты по истории поселка Безлюдовка Харьковского района в течение 1914-1920 годов, касающиеся экономики, культуры, религии, образования и демографии этого поселения.

Ключевые слова: слобода, Старая Безлюдовка, Новая Безлюдовка, большевики.

The article reflected the facts of history of the village Bezlyudivka Kharkiv region between 1914-1920, which include the economy, culture, religion, education and demography of this settlement.

Key words: sloboda, Old Bezlyudivka, New Bezlyudivka, the Bolsheviks.

Постановка³³проблеми. Попередня публікація з історії селища Безлюдівка Харківського району мала такі хронологічні межі: 1901 – 1914 рр. А ця стаття є продовженням минулої публікації і описує події між 1914 - 1920 роками. Раніше не було наукових праць, які повністю присвячувались історії Безлюдівки згаданого періоду, а траплялися лише ті, які мали в собі невеликі вкраплення з історії цього селища початку ХХ ст.

Аналіз актуальних досліджень. Єдиним історіографічним джерелом цієї статті є книга «История городов и сёл Украинской ССР», яку створив колектив інституту історії АН УРСР. Але вона містить дуже мало інформації про Безлюдівку згаданого періоду.

Мета статті - відображення раніше невідомих фактів з історії Безлюдівки протягом 1914-1920 рр. Ця стаття також прагне донести безлюдівцям нову інформацію з історії їхнього селища.

Виклад основного матеріалу. На поч. ХХ ст. у слободах Нова Безлюдівка та Стара Безлюдівка поміщиків не було. Це підтверджують більшовицькі документи 1922 року, які повідомляють, що в Безлюдівках поміщицькі маєтки були відсутні. Але в сусідніх поселеннях, які з часом увійшли до складу селища Безлюдівка, поміщики тоді були. Наприклад, на хуторі Покровському (або слобода Герасимівка) мешкав поміщик Синиця. А на хуторі Старосільському мешкав поміщик, який був за національністю єврей, прізвище якого точно невідоме. Бо люди згадують його прізвище, як Будильський, або Красов, або Покрас та ін. Коваленко

Кузьма Володимирович розповідав, що саме від цього поміщика сучасний ліс (що розташований на захід від залізничної платформи «Удяньська») називається «Панський» [9, с. 17].

1914 року почалася Перша світова війна. Багато безлюдівців прийняли в ній участь, з яких відомий лише один вояк – Гайденко Іван Опанасович. Він, як розповідав Гайденко Іван Іванович, приймав участь у боях російської армії на Східному фронті, за що отримав Георгіївську медаль та Георгіївський хрест 4-го ступеня. Іван Опанасович не загинув на війні, а довгий вік мав. Боїв на території слобід Стара та Нова Безлюдівка протягом усієї Першої світової війни не було, бо про них не трапилося жодних згадок у старих мешканців нашого селища.

20 грудня 1914 року були такі навчальні заклади на території безлюдівських слобід: двокласне 6-річне училище (розташовувалось за сучасною адресою: вул. Перемоги № 177); однокласне 4-річне училище (розташовувалося в приміщенні, яке збудували 1880 року); однокласне церковне 3-річне училище (розміщувалося в приміщенні церковної сторожки) [23, с. 28-30]. Тепер шкіл було достатньо, щоб кожна безлюдівська дитина отримала освіту, якщо батьки цього бажали.

1915 року в Стару та Нову Безлюдівку прибули євреї, яких російська окупаційна влада депортувала з Галичини. 15 грудня того ж року більшість з них були виселені далі - в Казанську губернію [21]. Ці євреї змогли повернутися додому в Галичину лише від літа 1917 року, коли Російська імперія майже припинила своє існування.

20 грудня 1917 року повідомлялося, що в Земському змішаному однокласному училищі

(яке розташовувалося в приміщенні 1880 року будівництва) навчалось 190 учнів, працювало 3 учителя. У попередньому 1916/1917 навчальному році чисельність учнів була трохи меншою – 113 осіб, бо керівництво училища тоді відмовилось прийняти до цього закладу 56 дітей. Курс навчання в ньому тривав 4 роки. Будівля училища складалася тоді з 3-х класних кімнат. В одному відділенні однокласного училища викладання предметів йшло російською мовою, а в другому – українською [15, с. 19-20]. Це вперше в історії Безлюдівки мешканці отримали змогу навчатися рідною мовою.

Наприкінці грудня 1917 року слободи Стара та Нова Безлюдівка окупували більшовики [19, с. 617]. Від цього моменту і почалася «чорна» сторінка в історії Безлюдівки, яка тривала аж до 1991 року.

Об 11 годині ранку 27 січня 1918 року в Харкові на вулиці Гіївській на квартиру, що була зайнята Макарієм Вещіним, сім злочинців здійснили напад. У результаті цього вони вкрали 400 крб., вбили червоногвардійця, 3-х осіб поранили. Більшість невідомих були одягнені у військову форму більшовиків, а один – в пальто і в чорному капелюсі. Ці злочинці поїхали геть на чорному авто. За слідами на снігу озброєні більшовики на «Опелі» наздогнали цей чорний автомобіль аж в центрі Старої чи Нової Безлюдівки. Тепер переслідування стало тривати на безлюдівських вулицях. Почалася перестрілка. Червоноармієць на задньому сидінні «Опеля» був поранений розірваною під кузовом гранатою. Невдовзі двигун злочинців заглух і їх авто зупинилося. Ці невідомі стали тікати геть. Двох з них було застрелено, коли ті ще не добігли до тину (що відокремлював городи від шляху). Третій повис мертвим на тому паркані. Четвертий заховався в авто під кермом, і тому його швидко схопили. А ще троє змогли втекти – два з них заховалися в найближчій клуні за тином, а один втік невідомо куди. Червоні спочатку не знали, де є ті двоє, але на клуню більшовикам показала пальцем безлюдівська дівчинка, яка стояла на ганку своєї хати. Червоноармієць наблизився до клуні та лягли на сніг, бо знову почалася перестрілка. Вони лежали і чекали. Злочинці подумали, що більшовики вже мертві, і один з них визирнув з клуні, але був одразу вбитий кулею. Другий (що був у чорному капелюсі) кинув гранату, але вона не долетіла до більшовиків. Потім він вийшов з клуні і пішов до червоних, але останні його тяжко поранили пострілом з пістолета, а потім арештували. У його кишені виявився членський квиток Федерації харківських анархістів. Цього пораненого контррозвідка штабу Автонова-Овсієнка від-

правила лікуватися до шпиталю на Катеринославській вулиці Харкова (бо катувати і допитувати його ледь живого більшовики не захотіли). Але одному зі злочинців все-таки вдалося втекти і його не схопили. Автомобіль, що належав грабіжникам, був залишений в Безлюдівці [3; 24; 26]. Було б непогано, коли ці сім осіб боролися проти більшовиків без злочинів відносно цивільного населення – тоді б вони отримали народну шану і називалися повстанцями, а не злочинцями. Бо коли один безлюдівський дід підійшов до червоних і спитав, що це за вбиті лежать, то йому відповіли. Після цього дід сказав: «Ось, значить, які субчики до вас потрапили. Що ж, собакам - собача смерть!» [26].

28 січня 1918 року на зборах селян Старої та Нової Безлюдівки було схвалено рішення про утворення бойової дружини, до якої записалося 50 безлюдівців. 19 лютого 1918 року Харківський революційний штаб надав Безлюдівській бойовій дружині 50 гвинтівок [28, с. 48]. Не ясно, для чого створили цю військову одиницю. Вона могла призначатися для охорони спокою більшовицької влади на території безлюдівських слобід. Але кількість членів бойової дружини доводить те, що більшість безлюдівців не захотіли служити більшовикам-окупантам.

У квітні 1918 року більшовиків з Харківського повіту вигнала австро-німецька армія, і після цього Стара та Нова Безлюдівка стали перебувати у складі Української держави на чолі з гетьманом Скоропадським. Перше, що зробили німці, стало здійснення обшуків в Старій та Новій Безлюдівці в травні того ж року. У результаті було виявлено сховище зброї, у складі якого налічувалося багато мисливських рушниць, а також немало військової зброї різних систем [22]. Ще не відомо, хто був власником сховища і для чого він зберігав зброю.

У червні 1918 року в Харківському повіті була викрита повстанська організація. Її центрами були: місто Харків, Молочний в'їзд № 6, де мешкав організатор Володимир Короленко, а також слободи Нова і Стара Безлюдівка, в одній з яких мешкав організатор Василь Підконий (або може Підкопай? – авт.). Метою організації була партизанська боротьба з німцями шляхом застосування зброї, отруювання криниць і знищення нового урожаю хлібів, щоб він не дістався німцям. Організація мала кошти у розмірі 27000 крб. На території нинішнього Чутівського району 10 липня 1918 року вночі був запланований з'їзд діячів цієї організації [29, с. 79]. Але він не відбувся, бо членів повстанської організації було заарештовано.

21 та 23 вересня 1918 року на полі, яке розташоване на схід та північний схід від Нової Безлюдівки, з 7.00 до 13.00 відбувалася німецька маневрена артилерійська стрілянина. Безлюдівцям через небезпеку для їхнього життя було заборонено торкатися до знайдених після маневрів снарядів. Про такі знахідки треба було повідомляти місцеву владу [1]. Ось чому це поле через багато років стане місцем випробування танків. Видно, що при створенні танкового полігону буде використано німецький досвід.

У січні 1919 року більшовики вдруге окупували Стару та Нову Безлюдівку. Через певний час після цієї події червоні почали тут робити сільськогосподарські нововведення. 26 квітня 1919 року в хуторі Старосільському була створена артіль «Старосілля». Вона мала в кінці травня 1919 року 12 десятин землі, 47 їдців та 27 працездатних осіб. 9 травня 1919 року в Покровському хуторі (або слобода Герасимівка) була створена артіль «Пробудження» (в кінці того ж місяця артіль мала 21 їдця та 7 працездатних осіб, а кількість її землі невідома) [20, с. 121]. Ці дві артілі об'єднували в собі голодранців, яким було нічого втрачати. А селяни, які вміли господарювати, звісно, не йшли туди працювати. Бо вони б не отримали в артілях ті великі врожаї, які можна отримати на своєму господарстві.

У червні 1919 року Стару та Нову Безлюдівку знову покинули більшовики і ці слободи зайняли російські білі війська генерала Денікіна. Про денікінську владу в цих поселеннях мало що вдалося дізнатися зі спогадів старих мешканців. Онищенко Ксенія Василівна розповідала, що 1919 року поблизу майбутньої першої будівлі Сільради (яка розташовувалася на місці будинку № 98 на вулиці Зміївській) лежало семеро вбитих кремезних денікінців. А хто ці чоловіки і через що вони були вбиті – невідомо.

У грудні 1919 року більшовики втретє окупували слободи Стару і Нову Безлюдівку. 29 грудня 1919 року в слободі Нова Безлюдівка був організований Волосний Революційний комітет (Волревком). Очолив його Кузмичов Федір або Кирбаба Павло Васильович. У лютому 1920 року Волревком видав постанови про охорону лісів, про постачання фуражу та продовольства для Червоної Армії, про взяття на облік всіх домашніх господарств (з метою подальшого розкуркулення) [18, с. 1, 8, 38, 39]. Цей комітет проіснував близько півроку, а потім всі його справи були передані до Безлюдівського Волосного Виконкому [6, с. 6].

У 1920-х роках в слободі Старій чи Новій Безлюдівці мешкав лірник Юрченко Марко, який активно кобзарював. Він входив до складу

Харківської лірницької школи [25]. Цілком можливо, що Марко серед безлюдівців поширював українські пісні, думи, сидючи на вулиці і виконуючи музичні твори на лірі перед селянами. Нам не відома подальша доля цього музики. Він міг бути вбитий в роки сталінського терору, як багато українських кобзарів.

Згідно з переписом 1920 року, в слободі Стара Безлюдівка налічувалося 331 селянське господарство, мешкало 832 чоловіки і 921 жінка, а разом 1753 особи. Слобода Нова Безлюдівка переважала Стару в усіх показниках – в ній було 599 селянських господарств, мешкало 1505 чоловіків і 1634 жінки. Всього 3139 осіб [8, с. 57]. В обох слободах переважало жіноче населення. Це – наслідки Першої світової війни і Української національно-демократичної революції, в яких брала участь значна кількість безлюдівських чоловіків.

1 січня 1920 року в Старобезлюдівській початковій народній бібліотеці (яка була заснована 1910 року (за іншими відомостями – 1911 року) і знаходилася в приміщенні двокласного училища (за сучасною адресою: вул. Перемоги, 177)) працював один бібліотекар. Фонд бібліотеки складав 750 книг (з них українською мовою було лише 50), а журналів не було. Тоді її відвідували лише 70 осіб (50 чоловіків та 20 жінок). Зрозуміло, чого так мало людей виявили бажання в цій установі читати книги. Бо в 1-й пол. 1920 року бібліотека працювала лише 10 днів (!) [11, с. 1, 63; 15, с. 19-20].

У слободі Нова Безлюдівка одночасно зі згаданою існувала Безлюдівська народна бібліотека (яка заснована 1908 року і розташовувалася в роздягальні 1-го училища (його приміщення збудували 1880 року)). В ній працював один бібліотекар. На 1 січня 1920 р. ця установа мала 500 книг (з них українською мовою було 50), журнали були відсутні. Її відвідували 67 читачів (42 чоловіка та 22 жінки). Безлюдівська народна бібліотека в 1-й пол. 1920 року працювала лише 12 днів (!). [11, с. 1, 63]. 27 червня 1920 року вона перейшла у ведення товариства «Просвіта» і була реорганізована в Безлюдівську районну бібліотеку-читальню ім. Т. Г. Шевченка. Її розташовували в будівлі Безлюдівського Сільського Виконкому, де також було Безлюдівське товариство «Просвіта». Для бібліотеки в новому приміщенні створили читальну кімнату на 10 осіб. 3 жовтня 1920 року бібліотекарів було двоє (завідуюча - Л. Кузьмичівна та помічник), книг було 1528 (з них українською мовою — 800. Як видно, відсоток українських книг в цій бібліотеці став переважати), журналів не було. Кількість читачів 3 жовтня 1920 року вже ста-

новила 99 осіб (56 чоловіків та 43 жінки) [11, с. 1, 63].

15 березня 1920 року в слободах Нова і Стара Безлюдівка діяли такі навчальні заклади: двокласне училище (засноване 1910 року. В ньому працювало 4 учителя та навчалось 79 учнів); початкове училище (засноване 1863 року. Мало одного учителя та 61 учня) [10, с. 6]. А перед цим, 25 лютого 1920 року Харківський Повітовий Відділ Народної Освіти у цих школах призначив викладачем нового предмету українознавства Никанора Дмитровича Коца [12, с. 138, 142]. В той час почалася політика українізації, тому і було введено до шкільної програми цей предмет. Але із-за нестачі фінансування Коц був призначений учителем не в одній, а у двох школах. Йти з Нової Безлюдівки до школи в Старій Безлюдівці викладати урок в тогочасних умовах було важко.

У квітні 1920 року в Безлюдівській волості відбулася чума великої рогатої худоби (*Pestis bovina*), із-за якої мізерна кількість голів худоби загинула [18, с. 39]. Тому і не було великих збитків у тваринництві слобід.

1875 року поблизу слободи Стара Безлюдівка, на хуторі Черкесова було створене торфовище. Видно, що воно поступово занепало, бо на початку ХХ ст. в урочищі «Черкесове» (саме у ньому видобували торф. Зараз це урочище називається «Вулівка») безлюдівці мали власні городи, на які було наведено піску і гною задля вирощування переважно ягідних культур. А більшовики, коли остаточно захопили безлюдівські слободи, в урочищі Черкесовому конфіскували у селян городи і зайнялися грабуванням безлюдівського торфу. 1 червня 1920 року в тому ж урочищі почало діяти Безлюдівське торфовище. Робітників спочатку було 82 особи. На території торфорозробок було прокладено вузькоколійну залізницю довжиною 2,6 км на дубових шпалах. Видобування торфу йшло таким чином: до ями з торф'яними покладами під'їжджали локомотиви фірми «Клейтон і Шутлеворт» та фірми «Рансома», обладнані пресами з бронзовими ножами системи «Антрепа». За допомогою їх торф вирізався з землі, а потім працівники його підбирали і складали у вагонетки. Торф видобувався також і без техніки – лопатами, ножами, свердлами. Все обладнання для торфовища, окрім вузькоколійної залізниці, було придбане за кошти місцевого бюджету [2; 14, с. 47; 16, с. 21, 44; 27, с. 136].

Тоді був надто високий рівень злочинності в наших слободах. Влітку 1920 р. на околицях слободи Старої чи Нової Безлюдівки дуже часто відбувалися грабування проїжджаючих людей злочинцями, які були озброєні гвинтівками,

наганами і мали на кашкетах радянські значки [6, с. 15]. Про що це свідчить? Це могли бути «перевертні у пагонах» або бандити, одягнуті в більшовицьку уніформу. З приводу таких подій засідання Безлюдівської Волосної Ради Селянських Депутатів від 11 липня 1920 року постановило: доручити місцевій міліції розслідувати випадки пограбувань, знайти винних і покарати їх, а також доручити міліції хоча б іноді вечорами обходити місця, де зупиняються проїжджі люди [6, с. 15]. Ще випадок - у липні 1920 року було надіслано (імовірно, до Волосної Ради) анонімний лист з погрозою: якщо не буде покладено під млин Передільського (Онищенко Ксенія Василівна розповідала, що цей млин був поблизу сучасної аптеки на майдані Жовтня № 17) 100 000 крб., то чоловік Передільський буде вбитий і все його майно згорить [6, с. 8]. Але ясна річ, що Волосна Рада навіть не думала класти грошей під млин. Ще одна подія трапилася вночі між 14 і 15 листопада 1920 року. Тоді у селянки Пелагеї Кот (мабуть Коц – авт.), яка мешкала у Старій чи Новій Безлюдівці, було вкрадено одну вівцю. З цього приводу повітова міліція почала розслідування [4, с. 56]. А результати залишаються невідомими.

7 липня 1920 року в слободі Нова Безлюдівка був організований Волосний Комітет Незаможних Селян [7, с. 49-53]. Така установа призначалася для наділення землею бідних селян (багато з яких перетворюються на середняків і будуть позбавлені свого майна в роки Колективізації) і ведення ганебної боротьби з кращими господарями села, яких більшовицька влада назвала «куркулями». До 17 липня 1920 року до складу цього комітету вступило 496 осіб. Але Комнезам від дня створення аж до середини вересня 1920 р. не діяв, бо його члени не хотіли нічого робити. 15 вересня 1920 р. у Безлюдівську волость більшовицька влада надіслала Шевченка Максима Герасимовича, який одразу був призначений головою Волосного Комнезаму і одразу зайнявся його «чисткою». У результаті цього кількість членів комітету було скорочено до 138 осіб. А всі інші були виключені з комітету, бо М. Г. Шевченко писав: «їх соціальне положення не дозволяло бути членами [Комнезаму]» [5, с. 28; 7, с. 66]. Видно, що ті 358 осіб вступили до цієї організації задля гальмування діяльності Комнезаму, який користі для більшості безлюдівців не приносив. Це була одна з форм супротиву мешканців безлюдівських слобід більшовицькій окупації.

Поряд з волосним Комнезамом ще існував Безлюдівський Комітет Незаможних Селян. 19 вересня 1920 року його головою одногосно

був обраний Шевченко Максим Герасимович [6, с. 22].

Більшовицька влада вирішила створити Безлюдівську сільраду і 22 серпня 1920 року відбулися вибори до неї. Присутніми були 348 безлюдівців, які одногосно обрали наступних кандидатів: Бабич Федір Петрович; Богданов Данило Терентійович; Бутко Єгор Вікторович; Васильєв Борис Арістанович; Васильєв Іван Арістанович; Васильченко Мойсей Павлович; Васильченко Павло Павлович; Гайденко Харитон Трохимович; Горобець Єгор Наумович; Горюшко Ілля Андрійович; Горюшко Павло Андрійович; Журавель Терентій Григорович; Капшук Пилип Карпович; Кирбаба Павло Васильович; Кирбаба Федір Костянтинівич; Ковтун Семен Миколайович; Колісник Степан Корнійович; Коц Дмитро Іванович; Коц Микола Семенович; Коц Семен Семенович; Краямонль Микола Павлович; Кривоніс Петро Антонович; Павлусенко Авакум Степанович; Підкопай Степан Іванович; Пономаренко Аврам Петрович; Сердюченко Григорій Якович; Тарасенко Данило Омелянович; Шевченко Максим Герасимович; Яременко Андрій Артемович; Яременко Дмитро Максимович [6, с. 21]. А разом 30 людей стали першими працівниками сільради.

10 вересня 1920 року повідомлялося, що в Безлюдівській волості були філії ворожих для радянської влади партій: монархісти, кадети, сіоністи, ліві есери, анархісти, революційні комуністи. Їх представники сходилися на свої збори, а також займалися агітацією мешканців волості проти більшовиків [6, с. 24].

15 вересня 1920 року повідомлялося, що в Безлюдівській волості відбувалася продрозкладка овочів, але їй сильний опір чинив «куркульський елемент» [5, с. 28]. Мешканці як могли боролися проти більшовицьких грабунків. Середняки і значна частина бідняків Безлюдівської волості ненавиділи більшовицьку владу і мріяли про її скинення, бо протягом вересня 1920 року вони активно цікавилися відстанню між фронтом Врангеля і Харковом [5, с. 63]. 6-11 листопада 1920 р. повідомлялося, що селяни Безлюдівської волості задля опору продзагонам (які здійснювали продрозкладку) різали власних свиней і постачали м'ясо та сало на базари. Вони діяли так: клали лантух з м'ясом на вози, прикривали згори соломною, а потім везли до ринків [5, с. 38]. Протягом 12-18 листопада 1920 р. у Безлюдівській волості продрозкладка відібрала зерна на 19 % від плану, а картоплі – на 55 %. Таким цифрам сприяло те, що під час продрозкладки селян часто брали у заложники і вимагали для їх викупу віддати урожай [5, с. 41].

1920 року в слободі Нова Безлюдівка бідні селяни утворили сільськогосподарську артіль «Городник» [17, с. 87]. Це перша безлюдівська артіль, якщо не рахувати «Пробудження» і «Старосілля», які знаходились поблизу безлюдівських слобід. Пізніше «Городник» стане колгоспом ім. Петровського, який немало горя зробить безлюдівським селянам [19, с. 617].

Безлюдівці в цей час вже мали змогу не звертатися по медичну допомогу далеко. Бо 1920 року в слободах Стара та Нова Безлюдівка були такі медичні установи: фельдшерський самостійний пункт (завідувач – фельдшер І. Я. Романов); акушерський пункт (завідувач – А. Г. Болдун) [13, с. 163].

На початку 1920-х років, як згадувала Онищенко Ксенія Василівна, дерев'яну капличку Старої Безлюдівки (що стояла в районі сучасної хати 192-Н на вулиці Перемоги. Вона вперше згадується 1864 року, а дата її створення точно не відома) було розграбовано більшовиками. Якщо раніше на стіні цієї церкви часто горіла лампадка, то тепер вже лампадки не стало. Через кілька років опісля капличку розберуть. У 1930-х роках розграбована буде і Покровська церква. Але її будівля зможе вижити.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У статті було відображено цікаві факти з історії Безлюдівки 1914-1920 рр. – здебільшого події Української національно-демократичної революції та початок більшовицької окупації безлюдівських слобід. В майбутньому необхідне продовження досліджень у цьому напрямку – потрібне створення нової публікації з історії Безлюдівки у 1921-1925 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артиллерийская боевая стрельба // Южный Край. – 1918. – 19 сентября.
2. Безлюдівське торфовище / В. Кисиленко // Слобідський край. – 2010. – 11 вересня.
3. Вооруженное нападение // Земля и воля. – 1918. – 31 января.
4. ДАХО. - Ф.Р.- 92. - Оп. 1. - Спр. 103.
5. ДАХО. - Ф.Р.- 92. - Оп. 1. - Спр. 105.
6. ДАХО. - Ф.Р.- 92. - Оп. 1. - Спр. 144.
7. ДАХО. - Ф.Р.- 92. - Оп. 1. - Спр. 212.
8. ДАХО. - Ф.Р.- 92. - Оп. 1. - Спр. 866.
9. ДАХО. - Ф.Р.- 92. - Оп. 2. - Спр. 5.
10. ДАХО. - Ф.Р.- 103. - Оп. 1. - Спр. 42.
11. ДАХО. - Ф.Р.- 103. - Оп. 1. - Спр. 46.
12. ДАХО. - Ф.Р.- 103. - Оп. 1. - Спр. 118.
13. ДАХО. - Ф.Р.- 107. - Оп. 1. - Спр. 88.
14. ДАХО. - Ф.Р.- 184. - Оп. 1. - Спр. 198.
15. ДАХО. - Ф. 304. - Оп. 1. - Спр. 3059.
16. ДАХО. - Ф.Р.- 845. - Оп. 3. - Спр. 141.
17. ДАХО. - Ф.Р.- 948. - Оп. 2. - Спр. 14.

18. ДАХО. - Ф.Р.– 4986. - Оп. 1. - Спр. 4.
19. История городов и сёл Украинской ССР. Харьковская область. — К.: Институт истории АН УССР. — 1976.
20. Історія колективізації сільського господарства Української РСР 1917-1937 рр. Т. 1. — К.: вид-цтво АН УРСР, 1962.
21. Российская еврейская энциклопедия. Т. 1. - М.: Эпос, 1994.
22. Склады оружия // Южный Край. – 1918. – 29 мая.
23. Список учебных заведений Харьковской губернии на 20 декабря 1914 года. – Харьков, 1916.
24. Таинственный автомобиль // Земля и воля. – 1918. – 30 января.
25. Харківська лірницька школа [Електрон. ресурс] / К. П. Черемський // Харківський Кобзарський Цех. - Режим доступу:
26. <http://kobzarstvo.com/Personalities.aspx>.
27. Харьков в канун Октября [Електрон. ресурс] / Селявкін А. І. // В трех войнах на броневиках и танках. — Х.: Прапор, 1981. - Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/selyavkin_a_i/02.html.
28. Харьковский календарь на 1877 год. Год пятый. – Х., 1877.
29. ЦДАВО України. – Ф. 1822. - Оп. 1. - Спр. 4.
30. ЦДАВО України. – Ф. 2586. - Оп. 1. - Спр. 24.